

www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Türk-Rus İlişkilerinde Gürcü Kralları: Kral I. Solomon-Kral II. Erekle ve Rusya İttifakı (XVIII. Yüzyıl)

Georgian Kings in Turkish-Russian Relations: King Solomon I-King Erekle II and the Russian Alliance (XVIIIth Century)

Sibel Orhankazı*

Abstract: The ancient Turkish-Georgian neighborhood in the Caucasus and the Black Sea, as well as the political, social and economic structure in the region, gained a different dimension with the emergence of Russia. Russia's military power and progress in the region shaped the attitudes of some Georgian khans towards the Ottomans over time. This attitude and Georgia's tendency towards Russia was most evident during the reigns of Erekle II and Solomon Khan I. during the reigns of both Georgian kings, Georgia's inclination towards Russia and Russia's attempts to influence Georgia and the communities in the Caucasus region against the Ottoman Empire are clearly seen. Indeed, Russia's success against the Ottoman Empire was not only a result of Russia's military expansion, but also due to the ties of the Georgian and Armenian subjects in the region to Russia for both religious and political reasons. At the same time, the changes and turmoil in the political situation in the Caucasus left the Georgian kings with no choice but to side with Russia. In response to Russia's military and political activities to draw the Georgian kings to its side, the Turkish khanates of Azerbaijan declared that they would side with the Ottoman Empire. However, no results were obtained due to the political turmoil in which the khanates were involved. The aim of this study is to examine the tendencies of the Georgian kings towards Russia against the Ottoman Empire and to analyze the background of Russia's promises to Georgia, based on the attitudes of the Ottoman, Russian and Georgian kings and the political process. This process has been evaluated by utilizing important data about the period from both Ottoman archival records and Georgian sources and works.

Structured Abstract: The aim of this study is to analyse the position of Georgia in the Black Sea and Caucasus struggle and the factors behind the domination of Georgia. Indeed, before these factors, Georgia's position and the activities of neighbouring states should be well known.

Georgia was one of the fields of struggle between the Safavids in the XVIth and XVIIIth centuries and between Russia and the Ottoman Empire in the XVIIIth and XIXth centuries. The Russian advancement and the Russians' recruitment of Georgian kings such as Solomon I and Erekle II changed the political, military and economic balances in Ottoman-Georgian relations. Solomon I's embargo on the Ottoman Empire's trade in Georgia caused the Ottomans to organise expeditions to Georgia. Meanwhile, the Russian advance towards the Caucasus, which had been paused after Peter II, was taken up again in 1762 after Catherine II's accession to the throne. After the death of Teymuraz II in 1762, the kings of eastern Georgia united under the crown of Erekle II (Irakli), who proclaimed himself king of Kartli-Kakheti.

* Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.

Dr. Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Department of Modern History.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3327-7949>

sibelorhankazi@gmail.com

Cite as/ Atıf: Orhankazı, S. (2025). Türk-Rus İlişkilerinde Gürcü Kralları: Kral I. Solomon-Kral II. Erekle ve Rusya İttifakı (XVIII. Yüzyıl). *Turkish Studies*, 20(2), 1129-1140. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.80439>

Received/Geliş: 22 January/Ocak 2025

Accepted/Kabul: 25 June/Haziran 2025

Published/Yayın: 30 June/Haziran 2025

Checked by plagiarism software

In 1758 Solomon I held a meeting in Gori with King Taymuraz II of Kartli and King Erekle II of Kaheti, and in December 1759 he convened the Grand Assembly in Kutaisi. The treaty concluded in 1758 between the kingdoms of Kartli and Kaheti remained in force until 1770.

In the wars that broke out in 1768-1774, the Russians were worried about attracting the Christian communities in the Balkans and the South Caucasus, while the Ottomans were worried about attracting the Muslims of Crimea and the Caucasus. Meanwhile, Erekle and Solomon Khan had decided to join forces with the Russians. In order to fight together against the Ottomans, Georgian military and financial support was essential.

With the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca and the 1779 Treaty of Aynalıkavak, Russia, which had spread to the Caucasus, made a treaty with the Georgian kings in 1783 and annexed Georgia to itself. In August 1783, the Georgian king Erekle II, who became a Russian protectorate with a deed presented to Czarina Catherine II, accepted that Georgia was a province of Russia.

In 1783, the Treaty of Protection in Georgievsk recognised the Russian Empire as the supreme protector of East Georgia. In return, King Erekle II and his heirs were offered the Georgian throne and promised military assistance. However, in 1795, when Georgian lands were occupied by Aga Mohammad Khan Qajar and Tbilisi and its surroundings were plundered, no strong military support was provided, and the Kingdom of East Georgia was abolished and in 1801 it was incorporated into the Russian Empire. Thus, the efforts of King Erekle for his country in the XVIII century resulted in the annexation of Georgia by Russia.

In 1807, Mainland and Kemhal were occupied by the Russians. With the Treaty of Bucharest dated 16 May 1812, Fash, Kemhal and Sukhum passed under Ottoman rule, but with the Treaty of Edirne dated 14 September 1829, signed as a result of the 1828-29 Ottoman-Russian Wars caused by the Greek revolt, Fash, Anapa, Meskheta and Akhalkalaki were left to the Russians. Thus, Russia almost completely reached the borders of the Ottoman Empire and it became easier for Russia to invade and adopt Georgia. In the run-up to the Crimean War, the Ottoman Empire concentrated on military reinforcement along its Caucasian borders in the summer of 1853. However, the Russians had large forces to counter the activities of the Circassians in North West Europe, the Russian garrisons in Chechnya and Dagestan in the East Caucasus, the opposition to Shamil and the town of Kakheti in eastern Georgia. Thanks to these large troops, Russia annexed the territories covering today's Georgia between 1801 and 1810. While the interference and influence of Iran and the Ottoman Empire prevented the formation of political unity in Georgia, Georgians saw Russian Orthodoxy as a common point and, like the Balkan Slavs, looked to the Orthodox Russians as a potential saviour.

With the 1828 Treaty of Turkmenchay, Iran was neutralised as a factor in the Caucasus policy. As a result of the peace with Iran, Russian General Paskevich focused on the Ottoman Empire. In the period from 1875 to 1878, the Ottoman Empire became even weaker. With the support of Armenian and Georgian auxiliary forces and the activities of Paskevich in 1828-29, the Russians achieved success in the region. While the main Russian and Turkish forces focused on the great struggle on the Balkan front, Grand Duke Michael captured Kars in November 1877 and blocked the road to Erzurum. In addition, the Berlin Conference gave Russia half of the territory of the centuries-old kingdom of Georgia. These areas were the harbour of Batumi and the northern part of Tao, including Atchara (Adjara)-Kabuleti, Shavsheti, Klarjeti, Kola-Ardahan and Oltisi.

Keywords: Caucasus, Ottoman Empire, Georgia, Erekle Khan II, Solomon Khan I.

Özet: Kafkasya ve Karadeniz’de kadimden süregelen Türk-Gürcü komşuluğu ile bölgedeki siyasî, sosyal ve ekonomik yapı, Rusya’nın ortaya çıkışı ile farklı bir boyut kazanmıştır. Rusya’nın askerî olarak bölgede güç elde etmesi ve ilerleyişi bazı Gürcü hanlarının zamanla Osmanlı’ya karşı olan tutumlarına yön vermiştir. Bu tutumun ve Gürcistan’ın Rusya eğiliminin en belirgin olduğu dönem, II. Erekle ve I. Solomon Han dönemleridir. Her iki Gürcü kralının hâkimiyeti sırasında, açık bir şekilde Gürcistan’ın Rusya eğilimi ve Rusya’nın Gürcistan ile Kafkasya bölgesindeki toplulukları, Osmanlı Devleti’ne karşı nasıl etki alanına almaya çalıştığı görülür. Nitekim Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı başarılı olmasının sebebi, Rusya’nın sadece askerî yayılımının bir sonucu değil aynı zamanda bölgedeki Gürcü ve Ermeni tebaanın gerek dini gerek siyasî sebeplerle Rusya’ya olan ve sonradan gelişen bağlarıydı. Bununla beraber Kafkasya’nın siyasî durumundaki değişiklik ve karışıklıklar, Gürcü krallarına Rusya’nın yanında yer almalarından başka seçenek bırakmamaktaydı. Rusya’nın askerî ve siyasî faaliyetleri ile Gürcistan krallarını yanına çekmesine karşılık Azerbaycan Türk hanlıkları da Osmanlı Devleti’nin yanında yer alacaklarını beyan etmişlerdir. Fakat

hanlıkların da içinde bulunduğu siyasî karışıklıktan dolayı netice alınamamıştır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı, Rusya ve Gürcü kralların tutumlarından ve siyasî süreçten yola çıkarak Gürcü krallarının Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'ya olan eğilimlerini tespit etmek ve Rusya'nın Gürcistan'a vaadlerinin arka planını incelemektir. Gerek Osmanlı Arşiv kayıtlarından gerekse Gürcistan kaynakları ve eserlerinden dönemle ilgili önemli verilerden istifade ile bu süreç değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı Devleti, Gürcistan, II. Erekle Han, I. Solomon Han.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile ilişkileri XV. yüzyılın ortalarına dayandırılır (Dursun, 1996, s. 311, 314). Gürcistan özellikle XVI. ve XVIII. yüzyıllarda Safevi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise Rusya ile mücadelede Osmanlı Devleti'nin önemli bir parçasıydı (Bilge, 2015, s. 28). Nitekim Gürcistan'a hâkim olan kral ve prenslerin tutumu, bu devletlerin bölge üzerindeki başarısında önemli rol oynamıştır. Gürcistan'daki kral ve prenslerin desteklenmesi de aynı ölçüde bu devletlere olan eğilimin bir parçası olmuştur.

Türk-Rus ilişkilerinde ve özellikle Rusların askerî başarısında, Gürcü krallarının rolü yadsınamaz. Bu çalışmanın amacı Osmanlılara karşı Rus başarısının arka planını ve son dönem Gürcü prens ve kralların Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetinde etkilerini irdelemektir. Çalışmada sadece Osmanlı arşiv kaynakları ve telif eserlerinden değil farklı bakış açıları yakalamak için Gürcü ve bazı yabancı kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Bilindiği üzere Gürcistan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri, Fatih Sultan Mehmed döneminin sonlarında yoğunlaşır (Danişmend, 1972, s. 16). 1510'da Osmanlı kuvvetleri yeniden İmereti ve Kutaisi'ye saldırdı. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti dışında bölgede, Safevilerin de nüfuz sağlamaya çalıştığı görülür. Ancak Tahmasb'ın ölümünden sonra bölgedeki anarşisinin durulmasıyla, Osmanlı Devleti, Transkafkasya'ya ulaşabildi. Şah Abbas (1587-1629) yönetiminde ise Osmanlı Devleti bölgenin batı kısmından uzaklaştırıldı ve Gürcistan için yeni bir dönem başladı. IV. Murad'ın (1623-1640) saltanatı sırasında, Bağdat tekrar Safevilerin elinden alındı. IV. Mehmed (1648-87) devrinde ise Transilvanya ve Orta Avrupa'nın bir kısmı alınabildi. Batı Gürcistan ise, Akhaltskhe yöneticilerinin idaresine bırakıldı (Lang, 1957, s. 10, 11, 12, 14). Osmanlı Devleti doğuda Abaza Mehmet Paşa İsyanı ve Bağdat ile uğraşırken Safeviler de Kartli ve bazı diğer Gürcü prenslikleriyle münasebet kurma çabalarına girdi (Uzunçarşılı, 1995, s. 161). Bu sırada Osmanlı-Rus siyasî ve askerî münasebetleri de git gide artmaktaydı (Ortaylı, 1999, s. 125). XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı-Rus-İran mücadelesindeki güç ve roller yer değiştirse de mücadele alanı yine Güney Kafkasya topraklarıydı. Afgan isyanlarıyla İran'ın iyice zayıfladığını gözlemleyen Gürcü kralları ve özellikle Kartli Kralı VI. Vahtang kendilerine yandaş devletler aramaya başladılar. Bu ortamda Ruslarla Osmanlılar da İran hâkimiyetindeki halklar arasında müttefik arayışına girdiler. Çar I. Petro (1689-1725) 1720'lerde Kafkasya'daki Hristiyan ülkelerle diyaloglar kurdu. Osmanlı hâkimiyetindeki Samtshe-Saatabego'yu Gürcistan'a kazandırmak da ancak Rusya'nın yardımıyla mümkün görülüyordu (Berdzenişvili & Canaşia, 2000, s. 268). Bu teoriye ve öngörüye, XVIII. yüzyılın ortalarında Gürcü kralları anlaşmalar yaparak karşılık verdiler. Ancak beklenen destek en azından Gürcü halkı ve toprakları lehine sonuçlanmadı.

Rus ilerleyişi ve Rusların I. Solomon ve II. Erekle gibi Gürcü krallarını kendi saflarına çekmesi Osmanlı-Gürcü ilişkilerinde siyasî, askerî ve ekonomik dengelerin değişmesine neden oldu. Osmanlı Devleti'nin Gürcü kentlerindeki etkinliği ise giderek zayıfladı. I. Solomon'un özellikle Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'daki ticaretine ambargosu bir dizi savaşı da beraberinde getirdi. Bu açıdan I. Solomon'un hükümdarlığı boyunca diğer Gürcü krallarını da yanına çekerek hareket etmesi, Osmanlı-Gürcü ilişkilerinin seyrini açısından önem arz eder.

Görsel 1: Kral I. Solomon (Samsonadze, 2012, s. 21).

Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde Osmanlıya karşı mücadelede Gürcü krallarının rolünü ortaya çıkarmak, Rusya'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı himayesindeki Gürcü prens ve kralların üzerindeki tesirini irdelemek bu çalışmanın ana hedefidir. Çalışmada ayrıca Osmanlı-Rus siyasi ilişkileri, Kafkasya ile Doğu Karadeniz kıyılarında Rusya'nın siyasî ilerleyişinde Gürcistan'ın pozisyonu ve devletlerin hedeflerine ulaşmada nasıl bir yol izlediklerini açığa çıkarmak amaçlanmıştır. Bu şekilde Rusya'nın siyasî ve askerî hedeflerini gerçekleştirmede araç olarak kullandığı, Gürcü krallarının da hedef-beklentileri ile bu beklentilerin nasıl sonuçlandığı ve çeşitli müzakereler analiz edilmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı bölgede neden başarılı olamadı ve Rusya'nın ilerleyişini sağlayan faktörler nelerdir sorusuna da yanıt aranmıştır. Sonuç olarak gerek Osmanlı arşiv kaynaklarından ve konu ile ilgili yayınlardan gerekse Gürcü kaynaklarından ve Gürcü tarihçilerin verdiği bilgilerden istifade ile Rusya'nın askerî destek vermek koşuluyla bölgeyi iyi öğrendiği ve neticede de vaat ettiği sözleri yerine getirmediği görülür. Gürcü kralları istiklalleri ve hakimiyetleri konusunda taviz vermemelerine ve Rusya ile anlaşmış olmalarına rağmen istediklerini elde edememiştir. Rusya, krallara verdiği sözleri yerine getirmemekle birlikte, bölgeyi tanıma ve ilhak yolunda çok önemli adımlar atmış, Osmanlı Devleti'ni hem kültürel hem de siyasî ve ticarî olarak etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Bu başarının arka planındaki gelişmeleri ve Gürcü kralları ile Rusya arasındaki münasebetlere haiz olmak meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. Rusya'nın Gürcistan Politikası

Osmanlı Devleti'ni çevreleyen askerî tehditler, 1600'lerin sonları ile 1700'lü yılların başlarında komşu devletlerle olan sosyal ve ekonomik münasebetleri olumsuz etkilemeye başladı. III. İvan'dan (1462-1505) beri Rusya, Karadeniz'e açılan bölgelere yayılma gereğini hedef olarak belirlemişti. Petro ile Kafkasları işaret eden Rus ilerleyişi, 1762'de II. Katerina (1762-1796) ile yeniden değerlendirildi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1779 Aynalıkavak Tenkidnamesi ile başarı elde eden Rusya, 1783 yılında Gürcü Kralı II. Erekle ile anlaşarak Gürcistan'a hâkim olma yolunda ilk büyük adımı atmış oldu (Tatar, 2001, s. 201, 202).

Görsel 2: Rus İmparatoriçesi II. Katerina (Guruli, 2018, s. 61).

Daryal Geçidi'ni ilk kez geçmeye muvaffak olan Ruslar, İmereti'nin başşehri Kutaisi'ye yayıldıkları gibi Poti Kalesi'ni de kuşattılar. Ruslara yardımlarından dolayı bölge kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalan Gürcistan, Rusya'dan destek istediye de sonuç elde edemedi ve Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda bırakıldı. Ağustos 1783'te İmparatoriçe II. Katerina'ya sunduğu bir belgeyle Rus hâkimiyetine giren II. Erekle, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasını kabul etti (Aydın, 1986, s. 75). XVIII. yüzyılda Kral Erekle'nin ülkesi için çabaları, Gürcistan'ın Rusya tarafından işgali ile sonuçlandı (Lang, 1997, s. 160).

1807'de Anakara ve Kemhal, Ruslar tarafından tekrar ele geçirildi. 1809'da Karadeniz sahilleri seraskerî olan Şerif Mehmed Paşa, Poti ve Batum'a Trabzon, Giresun, Rize taraflarından bir kuvvet ve İstanbul'dan askerî teçhizat gönderdi. Batum ve Poti kalelerindeki tahkimattan haberdar olan Ruslar saldırıdan vazgeçtiler. Ancak komutanlar arasındaki anlaşmazlıkların yarattığı sıkıntılardan istifade eden Rus kuvvetleri, Gürcülerden de destek alarak 24 Kasım 1809'da Poti'yi işgal ettiler (Bilge, 2015, s. 347-349).

16 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'yla Poti, Kemhal ve Sohum yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmişti. Ancak 1828-29 Osmanlı-Rus savaşları sonucunda imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması'yla Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek Rusya'ya bırakıldı (Aydın, 1986, s. 113, 114, 123). Böylece Rusya neredeyse tamamıyla Osmanlı Devleti sınırlarına ulaştı (BOA. HAT. 139/5737. s. 1) ve Rusya'nın Gürcistan'ın tamamına hâkim olması kolaylaştı (BOA. HAT. 168/7102. s. 4). Rus ilerleyişi artınca Osmanlı Devleti, kuvvet toplayıp Ahıska'daki Rus askerleri ile mücadeleye girişti ve Doğu Karadeniz'de sahip olduğu yerleri güçlendirmeye çalıştı (BOA. HAT. 1028/42801. s. 1). Kırım Savaşı öncesinde savaşın kaçınılmaz olacağını bilen Osmanlı Devleti, 1853 yazında Kafkas hattı boyunca askerî tahkimata yoğunlaştı (Lang, 1957, s. 91). Ancak Rusya büyük birlikler sayesinde bugünkü Gürcistan'ı kapsayan toprakları, 1801-1810 yılları arasında kendisine bağladı (Bilge, 2015, s. 352). İran ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahalesi karşısında Gürcüler, Ruslarla ortak nokta olan Ortadoksluk üzerinde birleşmeyi düşündüler ve Balkan Slavları gibi, Ortadoks Ruslarını kurtarıcı gözüyle gördüler (Lang, 1957, s. 17, 18).

24 Eylül 1805 tarihine gelince Kuzeyden Batum'a kadar olan Gürcistan'a yayılan ve bazı kabileleri kendisine tabi kılan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti de harekete geçti (BOA. HAT. 102. 4044. A. 1). 1828'de yapılan Türkmençay Antlaşması'yla İran, Kafkasya'da devre dışı bırakıldı. Böylece Rus General Paskevich'in Osmanlı Devleti'ne odaklanması kolaylaştı. Mayıs 1828'deki Rus harekâtı ile haziranda Kars kalesi işgal edildi, sonraki ay Gürcistan'ın Khertvisi kasabaları ve Akhalkalaki ile Poti limanı düşürüldü. Daha sonra Ardahan teslim oldu ve Akhaltskhe kenti ağustos ayında ele geçirildi. Ruslar Adsquri, Akhalkalaki ve Akhaltskhe'nin kalelerine hâkim oldu. Ancak Osmanlı Devleti; Erzurum, Bayazid ve Kars illeri ile Batum ve Guria bölgelerini geri almayı başardı (Lang, 1957, s. 61, 62). 1875'ten 1878'e kadar geçen süreçte Osmanlı kuvvetleri daha da yıprandı. Kars ile Ardahan'ın elden çıkmasıyla toplam 210.000 km² civarında bir toprak kaybı meydana geldi (Georgeon, 2016, s. 647).

XVIII. yüzyıldan beri Osmanlı hâkimiyeti altındaki eski Gürcistan'ın stratejik alanlarının 1877-1878'de ele geçirilmesi, Rusya için büyük bir başarıydı. Ermeni ve Gürcü yardımcı birliklerinin desteği ve 1828-29'da Paskevich'in çabası ile Ruslar, bölgedeki hedeflerine büyük ölçüde ulaştılar. Osmanlı ve Rus ana kuvvetleri Balkanlardaki mücadeleye yoğunlaşırken Büyük Dük Michael de Kasım 1877'de Kars'ı işgal etti ve Erzurum'un önünü tıkadı. Rusya, Berlin Konferansı ile yüzyıllar önce kurulmuş olan Gürcistan Krallığı'nın yarısını oluşturan Batum limanı ile Atchara (Acara)-Kabuleti, Shavsheti (Şavşat), Klarjeti, Kola-Ardahan ve Oltisi bölgesini içeren Tao'nun kuzey kısmını kapsayan bölgeye de hâkim oldu (Lang, 1957, s. 185-198, 199-219-235, 236).

2. II. Erekle Han ve I. Solomon Han'ın Osmanlı ve Rusya'ya Karşı Tutumlarının Değişmesi

XVII. yüzyıl, Gürcistan için hanlar arasında çekişmenin yaşandığı ve feodal savaşların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde, Abhaz Beyi, Gurieli, Dadiani ve İmereti kralları Osmanlılar tarafından vergilendirildi. Tavad adı verilen İmereti feodal beyleri, Osmanlı kuvvetlerini İmereti başkenti olan Kutaisi'ye yerleştirdi. Böylece burada Osmanlı hâkimiyeti pekişti. XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında İran boyunduruğu altında olmasına rağmen Kartli Krallığı ekonomik ve kültürel yükselme sürecindeydi. Bununla beraber yurtsever Gürcü gruplar da çoğalmaktaydı ve Kaheti ile Batı Gürcistan'da boy göstermeye başlamıştı (Berdzenişvili & Canaşa, 2000, s. 258, 259-260). 1762'de II. Teymuraz öldükten sonra, Doğu Gürcistan kralları kendini Kartli-Kakheti kralı olarak bildiren II. Erekle'nin (Irakli) tacı altında birleştiler (Beradze & Kutsia, 2002, s. 164).

Görsel 3: Kartli-Kakheti Kralı II. Erekle (Guruli, 2018, s. 57).

1762'de birleşik Kartli-Kakheti kralı olan II. Erekle (1720-1798) yaşamı boyunca iç ve dış tehditlerle başa çıkmak için mücadeleye hazır haldeydi. I. Solomon (1734-1784) ise 1751'de kraliyet tahtına oturmuştu. Her iki kralın da hâkimiyete başladığı dönemde krallığın ana kalelerinde Osmanlı askerleri yer almaktaydı. Bu süreçte 1757-1763'te Osmanlıların Batı Gürcistan'a altı kez saldırısı oldu. Ancak Gürcüler bu saldırılardan sadece birinde yenilgiye uğradı. Erekle, ilk başlarda Solomon'un muhaliflerine karşı dostça ilişkiler kursa da Solomon'a karşı hiçbir zaman düşman olmamıştır (Gloveli, 2019, s. 156). İmereti kralı V. Aleksandr'ın 1752'de ölümüyle yerine geçen oğlu I. Solomon, Osmanlı'ya ihaneti gerekçesiyle 1762'de tacından olmuş ancak 1768'de af dileyerek tekrar tacını elde etmişti (Köse, 2014, s. 45). Bu sırada Kakheti Kralı II. Erekle Han'ın Müslümanlara dolayısıyla Osmanlı'ya karşı Rusya'dan askerî yardım talebi, Osmanlı ile arasının iyice açılmasına neden olmuştu. Başlangıçta Rusya için çıkarları doğrultusunda önemli olan bölgenin statüsünün korunmasıydı. Bu nedenledir ki belirtilen talep ilk etapta yanıtsız kaldı (Lang, 1957, s. 150). Ayrıca Osmanlı seferleriyle beraber fırsattan istifade eden Lezgilerin Batı Gürcistan'a saldırması, Gürcülerin Rusya'dan bu hususta da yardım istemesine neden oldu. Osmanlı ile arasının açılmasını istemeyen Rusya tarafından yine destek verilmedi (Gobadze, 2022, s. 60).

Ağustos 1756'daki bir hükümden anlaşıldığı üzere bölgede Lezgi eşkıyalıkları ile uğraşılırken Gürcistan hâkimi II. Erekle, bu hususta sadakat bildirip reayanın barış içinde yaşamasından yana olduğunu belirtmiştir. Bu tarihte Gürcistan'a tabi Bozçalı ve Kazak olarak bilinen Acem taifesinin Revan'a yönelmesi ve bu sırada Kars'ın köylerine zarar vermesi bölgede Osmanlı hareketliliğinin başlamasına ve askerlerin buraya yönlendirilmesine neden oldu (BOA. Cevdet Dâhiliye (C. DH.) 65. 3249). Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Solomon'a karşı olan Mamuka'ya destek vererek İmereti'ye dönmesine yardım etmesi, aynı şekilde Solomon'a karşı isyan ettiği için kovulan Mamia Gurieli'nin yeniden Guria tahtına oturtulması, Solomon Han ve Osmanlı

ilişkilerinin gerilmesine neden oldu (Gobadze, 2022, s. 78, 79). Osmanlı-Solomon gerginliğinin bir başka sebebi Osmanlıya verilecek olan yıllık haraçdan kaçınılmasıydı. Bu nedenle 14 Aralık 1757'de Kutaisi yakınlarında Khresili'de bir savaş başladı ve Gürcüler galip geldi. Ancak 1758'de gerçekleşen mücadelede I. Solomon yenilgiye uğratıldı ve Ahıska'da bir anlaşma yapıldı. Solomon'un daha önce adamlarına verdiği talimattan dolayı Gürcülerin bir gece baskınıyla Osmanlı askerini kılıçtan geçirip kethüdalarını öldürmesi, Batı Gürcistan'da kargaşanın ve I. Solomon ile mücadelenin yeniden başlamasına neden oldu. 1758'de Kartli kralı II. Taymuraz ve Kakheti kralı II. Erekle ile Gori'de bir toplantı yapan I. Solomon, Aralık 1759'da Kutaisi'de Büyük Meclis'i topladı. 15 Ocak 1760'ta ise Tskhinvali'de yaklaşan Osmanlı harekâtı tartışıldı (Köse, s. 47-49). 1762'de Solomon, Gürcü yerel beyleri olan tavadların yanı sıra İslam memleketleri sınırlarına el atarak taarruzlarını sürdürdü. Ancak Osmanlı askerlerinin Gürcistan sınırındaki boğazda iki kez savaş açmasıyla firar etti ve daha sonra Tiflis'e geçti. Osmanlı kuvvetleri ise şiddetli kış sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. Solomon'un faaliyetlerinin süreceği anlaşıldığı için de onu durdurmak yönünde tedbirler alındı. Çünkü Solomon, ortadan kaldırılmadığı müddetçe Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a nüfuz etmesi ve bölgede nizamı sağlaması mümkün olmayacaktı (Çeşmî-Zâde Mustafa Reşid, 1959, s. 3-9). Diğer taraftan 1758'de Kartli ve Kakheti krallıkları arasında yapılan anlaşma 1770 yılına kadar geçerliliğini korudu (Berdzenişvili & Canaşa, s. 281).

Haziran 1762 tarihli Hoy Hanı Ahmed Han'ın bir arızasından Erekle Han'ın Rusya ile anlaştığı, bu konuda Çıldır valisi ve Bayezid mutasarrıfı ile birleşerek mücadele edeceğine ve Revan kalesi ile sınır kaleleri koruyacağına dair teminat verdiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Erekle Han iki oğlu ile bir kısım Gürcü asilzadesini Rusya'ya göndermiştir. Hoy hanının gönderdiği teminat arızasında divanlık ve şal gibi hediye edilecek olan malzemelerin listesi de vardır (BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT) 1415/57855). 1768'lerde Solomon Han'ın Osmanlı tarafından affedildiği ve Rusya ile Lehistan meselesinden dolayı gergin olduğu bir sürece girilmiştir. Diğer taraftan Eylül 1768'in sonunda Sultan III. Mustafa'nın fermanıyla Solomon Han İmereti tahtına yeniden oturtulmuş ve esir ticaretinin yasaklanması ile Solomon'un asi hareketlerinden Rahip Katalikoz sorumlu tutulmuştur (Köse, 2014, s. 58-70).

Bütün Karadeniz sahilini ele geçirme hayali ile hareket eden Rusya, Gürcü krallarının ittifakına dâhil olarak, Aralık 1769'ta önce top ve mühimmat ile iki binden fazla asker tedarik etmiş daha sonra bunlara ilaveten yetmiş seksen bin askerî Tiflis sınırında Açıkbaş'a göndermeye hazırlanmıştır. Birleşen Tiflis hanı Solomon Han ve Açıkbaş Meliki Erekle Han ile Rus kuvvetlerine karşı Dağıstan, Usumi ve Şamhal hanları mücadele için tedbir alacakları teminatını vermişlerdir. Osmanlılar nazarında Tiflis hanı bir hain olarak anılmıştır. Onun Rusya tarafında yer alması ve Tiflis sınırından Rus askerlerini kabul ederek ilerlemesi Kars, Çıldır ve Diyarbakır gibi önemli Osmanlı garnizon şehirlerini de hareketlendirdi (BOA. HAT. 5/170. s. 1).

Geleneksel Osmanlı-Rus düşmanlığını iyi bilen Solomon, 23 Haziran 1768'de elçisi Maksime Kukateli'yi Rusya'ya göndererek himaye istedi ve savaşlarda Rusya'nın yanında yer alacağını bildirdi. 1768-1774'te patlak veren savaşlarda Ruslar, Balkan ve Güney Kafkasya'daki Hristiyan topluluklarını, Osmanlılar ise Kırım ve Kafkasya Müslümanlarını yanına çekme endişesi içerisindeydi. Bu sırada Erekle ve Solomon Han, Ruslarla birlik olma kararı almışlardı. Osmanlılara karşı birlikte savaşmak için de Rusların Gürcülere askerî ve mali desteği elzemdi (Berdzenişvili & Canaşa, 2000, s. 282, 283).

Rusya'nın Tiflis Hanı Erekle Han ile ittifakını sağlamlaştırmasının ardından Osmanlı Devleti tedbirleri arttırdı ve Dağıstan ile Şamhal hanlarından destek almaya çalıştı (BOA. HAT. 5/170. s. 1). Erekle Han ve Açıkbaş meliki Solomon Han'ın yardım alamadığı esnada, Rusya Tiflis sınırından Açıkbaş'a iki binden fazla asker ile ilerleyişine devam etti. Osmanlı tarafından bakıldığında Tiflis hanı açık bir şekilde hain olarak addedildi (BOA. HAT. 1415/57855). Haziran 1770'te Erekle Han

Moskova'dan aldığı asker yardımıyla Osmanlı Devleti'ne saldırdı ve Ahıska'ya ilerledi (BOA. C. AS. 743/31239).

Çıldır valisi Numan Paşa'ya gönderilen bir hükümden anlaşıldığı üzere, Haziran 1770 yılında Tiflis hanı Erekle, Moskova'dan otuz bin asker destek alarak Azgur (Atskuri) kalesine üç saat mesafede olan Gürcü Kalesi olarak anılan yere, Tisil köyüne giderek Ahıska ve civarında Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır. Beş saat süren muharebede Erekle Han muvaffak olamamıştır. Burada beş yüz kadar asker ele geçirilmiş, yüz elli kadar asker helak edilmiş, kimisi suya, muhtemelen Kura Nehrine dökülmüş, kimisi ise Tiflis (taraflarına) toprağında Terbali'ye firar etmiştir. Ayrıca Rus destekli Gürcü birliklerinin zahiresinin yağmalanması, askerlerin zor durumda kalmasına neden olmuştur. Numan Paşaya gönderilen hüküm bu muvaffakiyetin memnuniyetini dile getirmek içindi. Çünkü Erekle Han'ın başarı sağlaması durumunda Ahıska ve civarı ile Azgur tarafları elden çıkacaktı. Nitekim muhasara üç gün sürmüştü, bu esnada otuz kırk kadar köy yakılmıştır (BOA. Cevdet, Askeriye, 743/31239. s. 1). Bu süreç, Rusya eliyle Tiflis hanlarının niyetlerinin açığa çıktığı ve Osmanlı ticaretinin de baltalandığı döneme tesadüf eder. Türklerle köle ticaretini yasaklayan ve güç elde eden Solomon'a karşı Osmanlı Devleti harekete geçmiş, Solomon tarafından Rusya'ya elçi gönderilerek yardım istenmiş ve kurulan ittifakla Rusya-Osmanlı savaşlarında Solomon Rusya'nın yanında yer almıştır (Orhankazı, 2024, s. 82).

Osmanlı birliklerinin Rus-Gürcü birliklerine karşı zaferi, Tiflis hanı Erekle ile Açıkbaş hanı Solomon'u durduramamıştır. Ekim 1773'te Erekle Han ile Solomon Han birleşerek, tekrar Ahıska Kalesi'ne saldırmak üzere hazırlanmışlardır. Buna karşılık Erzurum valisi ve Kars canibi seraskerî Hüseyin Paşa'ya daha fazla asker toplanması hususunda ferman gönderilmiştir (BOA. C. Hariciye, 76/3780. s. 1).

Erekle Han'ın oğlu ve damadının ağustos ayında birlikleri ile Ahılkelek ve Ahıska tarafına hareket ettiği, Osmanlı seraskerinin casusları aracılığıyla öğrenilmiştir. Erekle Han ve Solomon Han müzakere ve yeminden sonra, hâkimiyet sahaları olan Tiflis ve Açıkbaş'a geri dönmüşlerdir (BOA. C. HR, 76/3780. s. 1, 2). Gürcü han ve melikin Ahıska tarafına hareketlerine karşılık Erzurum kadısı, müftüsü, mütesellimi, gümrük emini, halkı toplayarak Kars tarafına külliyyatlı asker tedariki için seferberlik ilan etmiştir (BOA. C. HR. 76/3780. s. 5, 6).

1776 tarihli bir kayıтта Şirvan Hâkimi Mehmet Hasan Han imzasıyla sadrazama yazılan bir mektuptan anlaşıldığı üzere Erekle Han ve Rusya, Azerbaycan'da Gence Kalesi'ni zapt ederek birkaç yıl elinde bulundurmuş ancak civar hâkimlerin ve Osmanlı askerinin gayretiyle kale tekrar alınmıştır. Bu bölgeye öncesinde Erekle Han'ın oğlu Elmas Mirza ve damadı Davut Bey ile beraberindeki Şemseddinli Ali Sultani hükmetmeye çalışmışlarsa da bu hâkimiyet girişimleri önlenmiştir (BOA. HAT. 4/94. s. 1).

1780'lere gelindiğinde ortaya çıkan yeni sorunlarla ve Kafkasya'nın karmaşık pozisyonuyla başa çıkamayacağını anlayan Kral Erekle, tamamen Rus korumacılığını elde etmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle 24 Temmuz 1783'te Georgievsk'te bir koruma anlaşması (Treaty of Protection) imzalanmıştır. Böylece Rus İmparatorluğu, Doğu Gürcistan'ın yüce koruyucusu olarak tanınmıştır. Karşılığında ise Kral II. Erekle ve mirasçılara Gürcü tahtı vaat edilerek askerî yardım sözü verilmiştir (Beradze & Kutsia, 2002, s. 164). Rus imparatoriçesi II. Katerina adına Pavel Potemkin ve II. Erekle adına İvane Bagrationi ve T. Garsevan Chavchavadze'nin bulunduğu anlaşmada Gürcü tarafı laik, dini otoritelerinin değişmeden ve rahatsız edilmeden himaye edilmesini talep etmiştir. Ayrıca Bagrationi Hanedanlığı başta olmak üzere kraliyet gücünün ve Gürcü kilisesi haklarının değişmemesi yönünde istekte bulunulmuştur. Kart-Kakheti Krallığı'nın korunması için Rus askerlerinden oluşan dört bin kişilik bir ordunun gönderilmesi, Kırım Hanlığı topraklarında Osmanlı esaretinden kurtulan Gürcülerin vatanlarına serbestçe dönmelerinin sağlanması, ordu için Rus İmparatorluğu hazinesinden yardım alınması, Osmanlı-Rus savaşı bittikten sonra Akhalskhe'nin Osmanlılardan koparılması Gürcü tarafının talepleri arasında yer almaktaydı. Bir önsöz, on üç madde

ve dört gizli maddeden oluşan anlaşma tam olarak uygulanmadığı gibi Gürcü krallarının egemenlik hakları ihlal edilmiştir (Guruli, 2013, s. 23). 1795 yılında Gürcü toprakları Ağa Muhammed Han Kaçar tarafından işgal edilmiş, Tiflis ile çevresi yağmalandığında güçlü bir askerî destek sağlanmamış, Doğu Gürcistan Krallığı ortadan kaldırılmış ve 1801’de Rus İmparatorluğu’na dâhil edilmiştir (Beradze & Kutsia, 2002, s. 164).

Her ne kadar Rusya ile mücadelede Türk hanlıkları birleşme eğilimi göstererek Osmanlı Devleti’nin yanında yer almış olsa ve Rusya Georgievsk Anlaşması’nda Gürcü krallarına taahhüt ettiği maddeleri tam olarak yerine getirmese de Moskova’nın sağladığı askerî destek ve Gürcü krallarının Solomon ile Erekle etrafında birleşmesi, bölgede Osmanlı gücünün kırılmasına zemin hazırlamıştır. Sonraki süreçte Osmanlı Devleti’nin Gürcistan’da tahkim ettiği ve asker yerleştirdiği kaleler tek tek kaybedilmiştir. Bu durum Kafkasya ve Karadeniz’e hâkim olma hayali ile her hamlesini planlayan ve yürürlüğe koyan Rusya’nın nüfuzunu kolaylıkla artırmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Rusya’nın Osmanlılara karşı XIX. yüzyılda sağladığı üstünlükte XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki siyasî ve askerî gelişmelerle son dönem Gürcü krallarının etkisinin büyük olduğu söylenebilir.

Görsel 4: Pavel Potemkin (Guruli, 2018, s. 47).

Sonuç

XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılda Karadeniz ve Kafkasya’daki siyasî ve ekonomik dengelerin değişmesi, tabi olarak bölgede hâkimiyeti elinde tutan Gürcü kralların Osmanlı’ya tutumuna da yön vermiştir. Gürcü krallarının Rusya eğilimi, özellikle 1768-1770’li tarihlerde Rusya’nın Osmanlıya, Osmanlı’nın ise Kafkaslara karşı yürüttüğü askerî faaliyetlerle hız kazanmıştır. Bu faaliyetler ve Gürcü krallarını Osmanlıya karşı harekete geçirme hususu, sadece askerî alana değil sosyo-ekonomik boyuta da taşınmıştır. Osmanlı Devleti’ni ekonomide sekteye uğratan hususlardan biri askerî münasebetlerle güzergâhlardan yararlanamaması ve Kafkas ticaretinde önemli rolü olan köle kaynağına ulaşamaması olmuştur. Gürcü han ve krallarının Rusya eğiliminin ortaya çıkması, şüphesiz Rusya’nın Osmanlıya karşı askerî üstünlüğünün ve bölgeye nüfuz etmesi sonucunu doğurmuştur. Buradan Rusya’nın Kafkasya ve Osmanlı yayılcılığına dönemin Gürcü han ve meliklerinin katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Genel itibariyle Gürcü hanlarının Osmanlı ile gerilimlerinin ve buna karşılık Rusya’ya eğilim göstermelerinin sebepleri; Rus yayılcı politikasının yanı sıra Osmanlı Devleti’nin bölgede dâhil olduğu köle ticareti, Osmanlı Devleti’nin I. Solomon tahta çıktığında artan seferleri, Gürcülerin Lezgilere karşı Rusya’dan destek talep etmesi ve Gürcü hanları arasındaki farklı çıkar ve ittifaklardır. Ancak bu ittifaklar, Rusya tarafından ihlal edilmiştir. 1783’teki II. Erekle ve Rusya’nın anlaşma yapmasının ardından Gürcü toprakları, İran tarafından işgal edildiğinde askerî yardımın gelmemesi

ve bölgenin yağmalanması, Gürcü krallarının Rusya'ya olan bağlılık ve güvenini boşa çıkarmıştır. Bu bağlamda II. Erekle ve I. Solomon Han'ın Ruslarla Georgievsk Anlaşması'nı imzalamış olması tarihi ve stratejik hata olarak değerlendirilebilir. Çünkü Rusya korumacılık misyonunu üstlenirken hemen sonraki süreçte bölgeyi ilhak girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca krallarının egemenliği ihlal etmekle birlikte bunların diğer Gürcü beylerle bağının koparılmasına neden olunmuştur. Oysa anlaşma maddeleri içerisinde Erekle Han, Gürcü hanedanlarının ve kilisenin bağımsızlığını vurgulayarak, ülkedeki iç yönetim hukukunun ve vergilerin Gürcistan kralı hakları dâhilinde olması gerekliliğini belirtmiştir.

I. Solomon ve II. Erekle'nin izlediği siyasî ve askerî stratejiler, sadece yerel güç arayışlarına değil; aynı zamanda dönemin ticarî ve politik dengeleri içinde şekillenen bir yönelim çabalarına da neden olmuştur. Bu açıdan Gürcü krallarının Rusya'ya yönelmesi, kısa vadeli güvenlik ihtiyaçlarını karşılarsa da uzun vadede ülkenin egemenliğinin zayıflamasına ve nihai olarak Rus yayılımına yol açmıştır.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları*****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)***

- BOA. *Cevdet Askerî* (C. AS). 743/31239, H. 29.02.1184/M. 24 Haziran 1770.
- BOA. *Cevdet Dâhiliye* (C. DH.) 65/3249. H. 05.11. 1169/ M. 1 Ağustos 1756.
- BOA. C. Hariciye (C. HR.) 76/3780. H. 29.07.1187/16 Ekim 1773.
- BOA. *Hatt-ı Hümayun* (HAT.) 4/94. H. 29.12.1189/20 Şubat 1776.
- BOA. HAT. 5/170. H. 08.08.1183/7 Aralık 1769.
- BOA. HAT. 139/5737. H. 29.12.1221/9 Mart 1807.
- BOA. HAT. 168/7102. 4. H.29.12.1219/M. 31 Mart 1805.
- BOA. HAT. 1028/42801. H. 25.11. 1244/ M. 29 Mayıs 1829.
- BOA. HAT. 102/4044. A.H. 29.06.1220/ M. 24 Eylül 1805.
- BOA. HAT. 1415/57855.H. 09.11.1175/ M. 1 Haziran 1762.

Telif-Tetkik Eserler

- Aydın, M. (1986). Faş kalesi. *Osmanlı Araştırmaları VI*. 6(6), 66-138.
- Beradze, G.-Karlo Kutsia. (2002). "Towards the Interrelations of Iran and Georgia in the 16th-18th Centuries". *The Near East and Georgia III*, 160-176.
- Berdzenişvili, N & Simon, C. (2000). *Gürcüstan tarihi*. Sorun Yayınları.
- Bilge, S. M. (2015). *Osmanlı çağında kafkasya (1454-1829)*. Kitabevi Yayınları.
- Dursun, D. & Karamanlı H. M. (1996). Gürcistan. *DİA*. XIV, 311-316.
- Çeşmî-Zâde Mustafa Reşid. (1959). *Çeşmî-Zâde tarihi*. haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi III*, Türkiye Yayınevi.
- Georgeon, F. (2016). Son canlanış (1878-1908). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (ed.) Robert Mantran, çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gloveli, K. (2019). "Georgian Kings Solomon I and Erekle II in the 18th Century". *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. 13(3), 156-159.
- Gobadze, L. (2022). *Kral I. Solomon döneminde (1752-1784) İmereti krallığının Osmanlı Devleti ile ilişkileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* T. C. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti*. Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Guruli, V. (2013). *Georgievsk Straktati (1783)*. Gamomcemloba Universali.
- Guruli, V. (2018). *Mefe Erekle Da Ruseti, Kartl-Kakhetis Samefos, Urtirtoba Rusetis İmperiastan (1783-1798)*. Gamomtsemloba Kartuli Universiteti.
- Lang, D. M. (1957). *The Last Years of TheGeorgianMonarshy (1658-1832)/A Modern History of Soviet Georgia*, Columbia University Press.

-
- Lang, D. M. (1997). *Gürcüler*. (çev.) Neşenur Domaniç. Ceylan Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Büyük Osmanlı tarihi III*, Türk Tarih Kurumu.
- Köse, E. (2014). Osmanlı Devleti ve Solomon I: İmeret'te hâkimiyet mücadelesi (1752-1768). *Tarih Dergisi*, 60 (2014/ 2), 43-96.
- Orhankazı, S. (2024). Osmanlı Devleti'nde Kutaisi Kalesi, muhafazası ve iaşesi (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 2024 (36),77-90.
- Ortaylı, İ. (1999). XVIII. Yüzyıl Türk Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 125-134.
- Samsonadze, M. (2012). Sakartvelos İstoria (Udzvelesi Droidan XX Saukunis Bolomde). Tomi 3, Palitra L.
- Tatar, Ö. (2002). 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve çevresinin yeri ve önemi. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*. 3-5 Mayıs 2001, (haz.) Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 201-235.